

דף קבא

'מועדי ה' נאמרו, שבת בראשית לא נאמרה... מועדי ה' צריכין קידוש בית דין, שבת בראשית אין צריכה קידוש בית דין' — יש לבאר פשט הכתובים שבפרשת מועדות; פתח הכתוב במועדי ה'... אלה הם מועדי ומיד ששת ימים תעשה מלאכה וביום השביעי וגו' — והלא שבת אינה בכלל 'מועד' (ע' ערכין י)? ופירש הגר"א, 'ששת ימים תעשה מלאכה' — הם ששת ימי המועדות המנויים להלן בפרשה (ראשון ואחרון של פסח, וכן שנים בחג, שבועות וראש השנה — הרי ששה), שמלאכת אוכל נפש מותרת בהם. וביום השביעי שבת שבתון — הוא יום הכיפורים, היום-טוב השביעי, שבו אסורה כל מלאכה, והוא ה'שבת' של שאר המועדים — שבת שבתון. ויסוד לדבריו מדברי הזוהר הקדוש (שם) ששבת לא נקראת 'מקרא קודש' שאיננה קרואה ומוזמנת על ידי הבית-דין אלא קבועה ועומדת — כי קדש היא. והרי בכתוב זה מפורש וביום השביעי שבת שבתון מקרא קדש? — אלא ודאי אין הכתוב מדבר אלא ביום הכיפורים.

וזהו עומק דברי הגמרא כאן: כוונת הברייתא שלא נאמרה שבת בראשית עמהן, אף שעל פי פשט הכתובים נראה שנאמרה? — אלא כיון שהם צריכים קידוש בית דין (מקרא קדש) ואילו השבת אינה צריכה, ודאי כוונת הכתוב על יום הכיפורים ולא על שבת בראשית (הגר"ר בענגיס ס' ל). עוד בענין יוהכ"פ שהוא ה'שבת' של שאר המועדים — ע' שם משמואל יוהכ"פ תרע"ב, בשם אביו.

'סלקא דעתך אמינא הואיל וכתבי גבי מועדות תיבעי קידוש בית דין כמועדות' — יש מקשים, לדעת הסובר חדש שלא נראה בזמנו אין צריך קידוש, שכבר קידשוהו שמים, למה לי מיעוט לשבת, הלא מקודשת ועומדת כבר (ע' חו"א קדושין לז).

ויש לפרש על פי דברי הרמב"ן (בסדר יתרו) על הפסוק 'זכור... לקדשו' שקידוש זה הוא כקידוש החדש או קידוש היובל, בהם בית דין מקדשים באמירת 'מקודש' [דוגמא לדבר: מצות קידוש בכור בהמה, הגם שקדוש מלידה]. ואם כן סלקא דעתין שאותו 'קידוש' של שבת האמור בתורה, נעשה על ידי בית דין, קמ"ל שמצות הקידוש נאמרה לכל יחיד ויחיד בכל המושבות ואינה במקום הועד בלבד. ולפי זה מובן שצריך מיעוט לשבת, כי סד"א שזוהי מצות 'לקדשו' כאמור. עוד בענין קידוש המועדות על ידי בית דין — ערשב"א; 'שעורים לזכר א"מ ו"ל' ח"א עמ' קלו ואילך.

'לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב וכיום הכפורים' — יש שואלים, והלא מי שלא ראה שמחת בית השואבה בחג לא ראה שמחה מימיו (סוכה נא).? ואינה קושיא, כי השמחה היא בבית המקדש היתה, בגדולי ישראל וגדולי כהונה ולויה בלבד. וזהו שממשיך ואומר 'שבהן בנות ישראל יוצאות וכו' (ריטב"א).

'מאי דרוש? זה הדבר' — לא שהם דרשו מה שלא קיבלו ממשה, אלא ממה קיבלו כן ולא רצו לפרסם הדבר לרבים שלא יפקפקו בציווי, עד שיתישבו בנחלותיהם, ואחר שנתישבו ופרסמו ברבים שציווי זה לא היה אלא לאותו הדור בלבד, עשו אותו יום טוב (תורי"ד. ומלשון הריטב"א נראה לכאורה שעל פי הדרש הזה נודע להם שכך קיבל משה רבינו, שאין איסור זה נוהג אלא באותו הדור).

'יום שהותר שבט בנימין לבוא בקהל' — יש לתמוה על קביעת יום מסוים להתר, הלא כיון שכל אחד

ואחד בעצמו נדר ובנו מותר, הרי ביום הראשון שנולדה בת לבנים, הותר לאותה הבת להינשא לשבת אחר, ועדיין אסור לשאר — אכן נראה שלשון בני אדם בנדרים, כשנאספים רבים להשבע על דבר ביחד, כולם כאחד מתנים, ועד שכלו אותו דור נאסרו לבוא בהם, ויום שכלו הותרו כולם ועשאוהו יום טוב (רמב"ן ועוד).

'ממנו — ולא מבנינו' — שמע מינה שאילו אמרו בסתם — אף בניהם בכלל. ומכאן שציבור יכולים לעשות חרם ואיסור אפילו על העתידיים לבוא (ריטב"א. וע' גם בתשובת הרא"ש ה,ד [הובאה ביתה יוסף יו"ד רכה, לה], ובשו"ת הרשב"א (בתשובות המיוחסות לרמב"ן רפח); שו"ת הריב"ש רמט שצט; תשב"ץ ח"א קנט; נודע ביהודה תנינא יו"ד קמו. עוד על תקפו של חרם על הנולדים, ע' במובא בסוטה י.).

'עד שלא כלו מתי מדבר לא היה דיבור עם משה' — כי משה רבינו פרנס הדור, הוא ממש כלל ששים רבו נפשות ישראל, וקדשתו תלויה בקדושתם (ע' בספר צדקת הצדיק קנד קעב; אהל משה לר"מ מוואלברום — דרוש לשה"ג עמ' 145 בשם הר"י מווארקו).

'ע"ב) אותו היום שנתנו הרוגי ביתר לקבורה תקנו ביבנה הטוב והמטיב' — ולכך קבעה בברכת המזון על היין, ולא בתפילה — זכר לכרמו של אנדריאנוס שהיה שטחו י"ח מיל על י"ח מיל, והקיפוהו מהרוגי ביתר מלא קומתם ולא הסריחו (רמב"ן ועוד). ועוד, לפי שברכת המזון קבעו בה ענינים של הודאה על הארץ הטובה ועל מלכות בית דוד, וכיון שהיה נס זה חשוב מאד, לכך קבעוהו עמהם לברך עליו בנפש שבעה ולב שמח (ריטב"א). ע"ע בספר צרור המור — מטות.

'יום שפוסקין בו מלכרות עצים למערכה' — ומפני שבאותו יום היו משלימים ומסיימים המצוה, היו עושים שמחה גדולה. וכתב הנמוקי-יוסף ללמוד מכאן שהוא מנהג לשמוח בענין מצוה, עד שכשהשלימה עושים שמחה ומשתה ויום טוב. וכן הוסיפו הפוסקים סמך למנהג לעשות סעודה בגמר מצוה, מהמובא במדרש (ריש שיר השירים רבה) על שמחת שלמה, 'אמר רבי יצחק: מכאן שעושין סעודה לגמרה של תורה'. וכן נהג אביי (בשבת פט"ז), לעשות יום טוב לתלמידים כשאחד מהם השלים מסכתו. וכן מובא ביומא על כהן גדול שהיה עושה יום טוב לאוהביו בשעה שיצא בשלום מן הקודש, וכהנה רבים. מכאן יש ללמוד, לפי מה שאמרו בירושלמי (סוטה פ"ח) שמצוה לחנוך בית בארץ ישראל, אף הסעודה שעושים בחנוכת הבית — מצוה היא (שו"ת באר שבע עב. והשיב למי שנדר שלא ילך לסעודת הרשות כי אם לסעודת מצוה, שמותר לו לילך לסעודת חינוך הבית בארץ ישראל).

'איר בן מנשה ומכיר בן מנשה נולדו בימי יעקב...' — פרשב"ם: גמרא. פירוש, מסורת היא מרבתינו. ונרמז זאת בדברי יעקב אבינו ליוסף ויאמר ישראל אל יוסף ראה פניך לא פללתי והנה הראה אתי אלקים גם את זרעך. כל 'גמין' שבתורה מרבים (ירושלמי ברכות ט,ז) — לרבות זרע זרעו של יוסף, הוא 'איר בן מנשה' [וכמו שדרשו 'גם את הארי וגם... הדוב'] — לרבות גוריהן; 'מות יומתו גם שניהם' — לרבות מעוברת שסוקלים ולדה. אף כאן 'גם את זרעך' לרבות ולדותיהן. עפ"י משך חכמה].

והנה ההופעה היחידה בתורה של ראשי תיבות 'יאיר' הוא במקרא זה: **ויאמר ישראל אל יוסף ראה פניך... — בפסוק המדבר על ראיית יעקב את זרעו של יוסף (מתוך 'נפלאות מתורתך' לר"מ ארן שליט"א).**

'ככתבם וכלשונם'

'לא היו ימים טובים לישראל כט"ו באב וכיום הכפורים שבהן בנות ירושלים יוצאות...' – 'הלשון 'שבהן' צריך מובן. ונראה כי ענין שכזה דבחור שא נא עיניך וראה, אי אפשר לישראל להרשות לעצמן אלא בזמן מקודש (בלשון קדשו: גיהויבענע זמנים) כיום הכפורים, דהשטן בגמטריא שס"ד וביומא דכיפורי לית לי' רשותא לאסטוני, ומשמיענו התנא דיום ט"ו באב – שהוא יום שמחת לבו, למהרש"א בח"א – גם הוא יום גדול וקדוש, שבהן וכו' – והוא ראייה לרישא דהמשנה, דלא היו ימים טובים לישראל כט"ו באב וכיום הכפורים. [הערת המהדיר: ועי' חידושי הריטב"א לב"ב (נדפס מכת"י בתשי"ד. קבא. ד"ה בכלי לבן) פירוש 'כלי לבן' – ללמד שיצר הרע מסולק מהם ושהם נקיים מחטא וכו', וזה שהיו בנות ישראל אומרות בחור שא נא עיניך וראה, ולא היו חוששין ליצר הרע]. (אמרות טהורות (אמשינוב), ח"ב עמ' מז).

'... וט"ו באב שהוא קדוש בקדושת יום טוב מצד המנהג, שיש כמה דברים שאינם לא מדברי תורה ולא מדברי סופרים רק מצד מנהג ישראל שהוא גם כן תורה, וכך ט"ו באב, דלא נזכר בשום מקום מצוה שיהיה יום טוב כלל, רק מה שספרו בסוף תענית דלא היו ימים טובים לישראל כט"ו באב כו' שהרי אמרו בו בגמרא שם אחר כך הרבה טעמים על שהיה יום טוב, וכולם טעמים למנהג לבד, שהרי לא אמרו שמפני כן צריך לעשותו יום טוב אלא שבשביל כן נהגו כן – דשורש קדושתו הוא מצד המנהג לבד, ויש בכח מנהגי ישראל לקבוע קדושה באותו דבר הנהוג כמו בדברי תורה...' (מתוך 'ישראל קדושים' עמ' 41).

(ע"ב) 'וקרו ליה יום תבר מגל' – זה הטעם הוא שורש כל הטעמים שהזכירו האמוראים, כי כל הטעמים הולכים וסובבים על קוטב אחד – שנתבטלו הקיטרוגים – רעים מישראל, וזהו 'תבר מגל' – שנתבטלו כל הקטרוגים ונשתברו כל הכעסים. ומזה העת התחיל הש"י לנהג עם ישראל במדות אהבה; –

יום שהותרו שבטים לבוא זה בזה – שנעשה שלום ונתקרבו המרוחקים, כמו שכתוב בורא ניב שפתים שלום שלום לרחוק ולקרוב.

יום שכלו בו מתי מדבר – שבאותו היום זכו לחיים של אמת.

יום שביטל הושע בן אלה פרוסדיות שהושיב ירבעם בן נבט על הדרכים – שבזה היום נמצא כח המועדים, כמו שראינו שנתחזק בזה היום מצות עליית רגלים, וודאי יש בזה שייכות לאותו היום, ובכל שנה ושנה נמצא אותו הכח ביום זה, שאם לאו – לא נתחזק עליית רגלים דוקא בזה יום, כי העולם אינו במקרה.

יום שנתנו הרוגי ביתר לקבורה – שנמצא ביום זה רצון וכמו שכתוב ואני תפלתי לך ה' עת רצון וכדאיתא בגמרא (ברכות ח.) ליבעי אינש רחמי אפילו עד זבולא בתרייתא שלמא, היינו קבורה).

יום שפסקו מלכרות עצים למערכה, שתשש כחה של חמה — שבאותו יום יתחיל התגברות מישראל על העכו"ם ויצא כוחם של ישראל ואורם מפורש. כי עכו"ם עובדים ומונים לחמה וכיון שנראה שלפעמים יתש כח החמה, בזה יבורר שאין בה כח עצמי רק יש מושל גם על החמה. ומסיים (בתענית) שם: אמר עולא ביראה א"ר אלעזר: עתיד הקב"ה לעשות מחול לצדיקים והוא יושב ביניהם בגן עדן וכל אחד ואחד מראה באצבעו. היינו שלעתיד יברר הקב"ה שכל כוונת ישראל הוא רק לשם שמים, וכמו שכתוב ואמר ביום ההוא הנה אלקינו זה קוינו לו ויושיענו, זה ה' קוינו לו נגילה ונשמחה בישועתו' (מי השלוח — לקוטי הש"ס, ח"א וד"ב).

'שמחת חמשה עשר באב שהיתה לישראל בדורות הקדומים, שמחה של סליחה ומחילה היתה להם וטהרה מעוונות, כיום הכיפורים. ביום הכיפורים נתרצה הקב"ה לישראל מעוון העגל וניתנו להם לוחות שניים לאחר שהראשונים נשברו, ואותו היום נקבע להם ליום סליחה ומחילה לדורות. גם חמשה עשר באב, יום של מחילה היה להם לדור המדבר מעוון המרגלים, כאמור למעלה. ולפי שימים אלה היו מסוגלים להטהר בהם מעוון, לכך לא חששו הדורות הראשונים וקבעו בשני הימים האלה מחולות לבנות, שיצאו חוץ לעיר והיו מחוללות בכרמים ולא חששו שמא יפרצו בהם גדר הצניעות. כל עצמם של ימים אלה מנוקים מעוונות היו — יהו נכשלים בהם בחטא? לפיכך היה גם חג של בנות ישראל שבחמשה עשר באב, נקרא חג ה', ככתוב בסוף ספר שופטים. כלומר, חג שכל מעשי היום ומחולותיו — לשם שמים בלבד ואין בהם שמץ של חטא.

מימים ימימה היה עיקר תוקף קדושת ישראל בגדרי צניעות, שהיו גדורים בהם יותר מכל העמים. לכך שמחת הנישואין בישראל גדולה מאצל עמים אחרים, שנישואי קדושה הנעשים בישראל כתורה וכמצוה, אות לישראל שכל חייהם קדושים. לכך אמרו חכמים שחתן ביום חופתו מוחלין לו על כל עוונותיו, כדי שיתחיל את חייו בקדושה ולא תהא קופה של עוונות תלויה לו מאחוריו. (ויש מי שאומר גם טעם אחר למחילת עוונות של חתן — משום שלום בית. שמא יארע בביתם דבר של צער, שלא יתלו אחד בשני בעוונות שלפני נישואיהם, ויבואו לידי טינא בלב מזה על זה).

לכך בימים קדמוניים, לא היו ימים טובים לישראל כימים אשר מחל להם הקב"ה על עוונותיהם, יום הכיפורים ויום חמשה עשר באב. וכיון שהיו מטוהרים מעוונות, היו קובעים הימים האלה ומיחדים אותם לשמחת נישואין, או למה שיביאום אחר כך לשמחה זו. צא ולמד כמה גדולים היו שני ימים טובים אלה בגדר הטהרה והקדושה, שבכל שאר הימים הטובים, היו שלוחי בית דין יוצאים למקומות האסיפה ומתקנים שם 'תיקון גדול' להפריד בין אנשים לנשים כדי שלא יבואו לקלות ראש; ובימים טובים אלה לא היו צריכים לכך, שכל ישראל גדורים היו מאלהים בגדרי טהרה צניעות וקדושה מפני קדושת הימים.

לפיכך הלשון במשנה: 'לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב וכיום הכיפורים — שבהן בנות ישראל יוצאות' וכו' ולא היה שם בית מיחוש כלל, ואילו בשאר ימים טובים, חששו מפני גדר הצניעות שמא תיפרץ ח"ו ולא היו בנות ישראל יוצאות, אלא כל כבודה בת מלך — פנימה. ובעוונותינו שחרב בית המקדש ובטלה שמחה של מצוה ונפרצה חומת הטהרה והצניעות, בטלה

גם שמחה גדולה וטהורה זו עד שיבנה בית המקדש במהרה בימינו (מספר התודעה — ח"ג לג).

עוד בענין השמחה ביום הכפורים ועניני ט"ו באב — ע' בספר רסיסי לילה (עמ' 151); דובר צדק (עמ' 170); אוהב ישראל (לט"ו באב, עמ' רפא); עבודת ישראל (לט"ו באב); פרי צדיק (ח"ה, לט"ו באב); שיח שרפי קודש (ח"א פה); אילה שלוחה (עמ' קנא).

עוד בענין סדר הטעמים שהובאו בגמרא, ועל ההשתלשלות ההיסטורית בחגיגת יום זה — ראה בספר 'עיונים בדברי חז"ל ובלשונם' (לר"ח ארנטרוי, עמ' עז-פ); נפש חיה (לר"ר מרגליות, קלאו); מכתב מאליהו ח"ד עמ' 180.

(ע"ב) 'יאיר בן מנשה ששקול כנגד רובה של סנהדרין' — 'בדיק לן הגאון ר' חיים ישעי' הדרי שליט"א: מנין לחז"ל דדוקא יאיר שקול כנגד רובה של סנהדרין? ועוד, דיאיר הי' זקן מופלג,

ועי אינה בארץ מנשה, והלכו שם רק שלשת אלפים, ומדוע הלך דוקא יאיר לשם? והנה כתיב (במדבר ל"ב ל"ט) וילכו בני מכיר בן מנשה הגלעדה וגו' ויתן משה את הגלעד למכיר וגו'. דבני מכיר כבשו ומרע"ה אישר את הכבוש. והדר כתיב ויאיר בן מנשה הלך וילכד וגו' ולא כתוב מה עשה משה. ושוב כתיב ונבח הלך וילכד וגו' ויקרא לה נבח בשמו. ואומר רש"י דלא מפיק ה"א, דלא נתקיים לה שם זה. ובדברים (ג' י"ד) קאמר משה יאיר בן מנשה לקח וגו' ולמכיר נתתי וגו' ואת נבח לא הזכיר.

וביאור הדברים לענ"ד דבני מכיר כבשו, אבל זה כבוש יחיד, ורק אשורו של משה נותן לזה דין כבוש רבים. נבח לכד, ומשה לא אישר, ועל כן לא נתקדשה נבח. ויאיר לקח ומשה לא התערב, ואעפ"כ נתקדש — מכאן שיאיר עצמו שקול כרובה של סנהדרין, ויכול לעשות כבוש רבים בעצמו. ולכן כשרצה יהושע לכבוש את העי, אבל א"י צריכה להיות כבוש רבים, ורוב ישראל לא הלכו שמה וגם הוא עצמו לא הלך, שלח את יאיר לעשות כבוש רבים' (מהגר"א נבצל שליט"א).

*

ויצו משה את בני ישראל על פי ה' לאמר, כן מטה בני יוסף דברים. זה הדבר אשר צוה ה' לבנות צלפחד לאמר לטוב בעיניהם תהיינה לנשים אך למשפחת מטה אביהם תהיינה לנשים.

כתוב בספר פרי צדיק: כן מטה בני יוסף דברים — כלשון הזה מצינו בבנות צלפחד. אכן לא מצינו בדברי רז"ל שנשתבחו בני יוסף כדרך שנשתבחו בנות צלפחד שאמרו עליהן: 'ראתה עינן מה שלא ראתה עינו של משה' ו'אשרי ילוד אשה שהקב"ה מודה לדבריו';

כי באמת הדין נותן שיתערבו שבטים זה בזה ותגבר האחדות; ויום שהותרו שבטים לבא זה בזה, עשאוהו יום טוב. אלא שבני יוסף לחיבת הארץ תבעו דבר זה לצורך שעה. ובבחינה זו דברו כהוגן, אבל משה רבינו ע"ה שהוא שרש תורה שבכתב הקיימת לדורי דורות בלא תוספת וגרעון — בדין נתעלמה ממנו הלכה זו שאינה אלא לצורך שעה. (זהו שנאמר הדיבור בלשון זה הדבר שמורה על השכינה המדברת מתוך גרונו ממש בלא השתנות הדיבור מצד המקבל כאשר בכל הנביאים. כי דבור זה בפרט, אין למשה רבינו שייכות אליו מצד עצמו אלא שהיה כלי דבור השי"ת שיוצא מתוך גרונו.

ופרשה זו נאמרה בסוף ספר במדבר סמוך לספר דברים שבו מתחלת בחינת תורה שבעל פה שמושה מפי עצמו אמרו, והוראת שעה זו שבסוף ספר במדבר, היא כמחברת בחינת תורה שבכתב שכל דבריה קצובין, עם תורה שבעל פה שמפי חכמים ויש בה תקנות של שעה ושל אדם מן התורה, ואעפ"כ הכל נעוץ בתורה שבכתב ומרועה אחד ניתנו שתייהן.

וכן כתוב בספר מי השלוח: פרשה זו נאמרה בסיום התורה (שכן ספר דברים הוא 'משנה תורה'), מלמד שלא בלבד הוראות כלליות לאדם בישראל יש בתורה, אלא גם עצות והנהגות שלשעה, 'לדעת בינה לעתים', הכל תמצא בתורה, וכפרשה זו שאינה נוהגת אלא לשעה. ואם ישכיל האדם ויתבונן בתורה, יוכל להבין ולידע הימנה רצון ה' תמיד מה הוא רוצה ממנו ברגע זה. ועל כך נאמר (דברים ח): למען הודיעך כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם — ה' לחם' זהו דברי תורה הקבועים ועומדים; כי על כל מוצא פי ה' יחיה האדם — על רצונו הפרטי בנפש זו ובשעה זו.

ולא תסב נחלה לבני ישראל ממה אל מטה... — הנה דבר זה לא נהג אלא באותו דור בלבד, ומה יש לנו לשמוע לדורות מהוראה זו? אלא שמכאן אנו למדים שכל שבט ומשפחה בישראל יש לה 'נחלה' המיוחדת לו בארץ, דרך מיוחדת לנפשו לעבודה ולשמרה; ולא הרי זו כהרי זו, אלא שכל הדרכים לבני ישראל — דבוקים בישראל סבא. וכשם שאין בלבו אלא אחד, כך אין בלבם אלא אחד.

איש בנחלתו ידבקו מטות בני ישראל — כל אחד בדרך השוה לו, אך ידעו ויבינו כי יש עוד 'נחלות' אחרות של אמת ואלו ואלו דברי אלקים חיים (עפ"י אגרא דכלה. מספר הפרשיות).

דף קכב

ז'היה מכוין ברוח הקדש ואומר זבולן עולה, תחום עכו עולה עמו... נפתלי עולה ותחום גינוסר עולה עמו' — הרי"ד פירש שלכך נקט שני אלו, כי רצה לנקוט הקצוות של ארץ ישראל, מזרח ומערב; זבולון שוכן לחוף אניות, בים שבמערב. ואילו ים גינוסר שאצל נפתלי הוא במזרחה של הארץ, כמוכה בפרשת 'אלה מסעי'.

'לעולם הבא אין לך כל אחד ואחד שאין לו בהר ובשפלה ובעמק שנאמר שער ראובן אחד שער יהודה אחד שער לוי אחד' — הרי שאפילו ירושלים עצמה עתידה להתחלק ל"ב שבטים, והוא הדין בשאר ארץ ישראל (עפ"י רמ"ה).

ורשב"ם פירש שמשמעות 'אחד' — שוה. והר"ן כתב שאין להוכיח מהשערים לענין נחלה, כי השערים אינם אלא לזכרון שבטי ישראל, רק מיתור 'אחד... אחד' דרשו.

'הקב"ה מחלק להן בעצמו...' — ונפקא מיניה, כשם שהוא יתברך חי וקיים לעולם, כך תהא אותה החלוקה קיימת לעולם. אבל חלוקה ראשונה כיון שהיתה על ידי בני אדם, כשם שהם בטלים ומתים כך חלוקתם נתבטלה והוגלו ישראל מן הארץ. כגון זה מובא במדרש: בשעה ששמעו ישראל אנכי ה' אלקיך נתקע תלמוד תורה בלבם והיו למדים